

Ortaçağ'da Doğu Karadeniz'de Oğuz ve Kıpçak Yerleşimi

Mehmet ÖZMENLİ (*)

Öz: Küresel güçlerin Ortadoğu'yu şekillendirirken Türkiye coğrafyası üzerinde oluşturmak istedikleri yeni siyasi yapılanmaların Doğu Karadeniz'de ki çalışmalarından en önemlisi etnik yapıların sürekli gündemde tutulmasıdır. Amaç etnik siyasi oluşumlar gerçekleştirmektir.

Birçok kaynaktan biliyoruz ki, Anadolu, M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren Kimmer/İskit, MS. II. yüzyıldan sonra Oğuz, Sabar, Avrupa Hun, Hazar ve Kıpçak gibi Türk toplulukları tarafından akınlara uğramış bir bölgedir. Daha açık bir ifade ile Karadeniz Dağlarının eteklerinde yaşayan, birçok topluluk Arsaklı Türklerinin torunları olan, koyuncu ve yaylacı Türkmenlerdir.

Karadeniz'in bugünkü kültür, dil, inanç, varlıklarına baktığımızda Ortaçağ Türklüğü ile bağlantısı görülebilmektedir. Türklerin çeşitli nedenlerle yer değiştirmeleri, uzun bir dönemde kan bağına bağlı olan yapısal özelliklerini ortadan kaldırmış, kültürel farklılıklar ortaya çıkmış olsa da halk bilim uzmanlarının dikkatli çalışmaları ile Oğuz ve Kıpçak kültürel değerlerinin Karadeniz'de hâlâ var olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Doğu Karadeniz bölümünde sadece Oğuz-Kıpçak değil aynı zamanda Peçenek, Bulgar vb. Türk boylarının da varlığı özellikle dil bilimciler ve toponomi düşünürleri tarafından tespit edilmiştir. Ayrıca Karadeniz'de var olan Hristiyanlığın sadece Rum tabanlı olmadığı bilim insanlarının ortak iddialarıdır.

Doğu Karadeniz'de Gürcü ve özellikle de Hristiyanlığı benimsemiş ve kilise dili olmamasından dolayı Grek dilini kullanan Kıpçakların varlığı da binmektedir.

Yöntemimiz coğrafi alan çalışması, ana kaynak taraması ve çağdaş eserlerin incelenmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Giresun, Karadeniz, Ortaçağ, Oğuz, Kıpçak.

*) Yrd. Doç. Dr. Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi
(e posta : mehmetozmenli@hotmail.com)

Oghuz and Kipchak in the Middle Ages and Eastern Black Sea Placement

Abstract: *One of the most important activities carried out by global powers in Eastern Black Sea region to create new political formations within the geography of Turkey while shaping the Middle-East is to constantly keep the ethnic structures on the agenda. Here, the aim is to lead to new ethnicity-based political configurations.*

Everyday ethnic conflicts are quickened in Turkey as consistent demanding enterprises are a known fact over Anatolian territories. As we all know from many sources, Anatolia is a region under the influence of invasions by Turkish communities, including Kimmer/Scythian as of B.C. 8th Century, Oghuz, Sabar after the 2nd Century in the common era, European Hun, Khazar and Kipchak. Many communities who had lived in foothills of Black Sea Mountains are sheepmen and transhumant Turkmen, who are the grandchildren of Arsak Turks.

When the Black Sea Region is considered in terms of today's such assets as culture, language and belief, it becomes evident that the region has close ties with the Turkish identity in the Middle Age. Some careful studies carried out by some folklore specialists scientifically indicated that the cultural values of the Oghuz and Kipchak Turks still survive in the Black Sea Region although structural features resulting from the blood-proximity seem to have lost and cultural differences have appeared in the long term due to residential changes of the Turks for some reasons.

Especially linguists and toponymy specialists discovered the existence of not only the Oghuz and Kipchak Turks but also the tribes of the Pecheneg and Bulgarian Turks and the like in Eastern Black Sea Region. Also present in the Black Sea are just claims of Christianity is not a common Greek-based scientists.

The presence of the Georgians and especially the Kipchaks who adopted Christianity and speak Greek, the language of the Church, is apparently known.

Our method has been held as geographical area study, main source scanning and contemporary work analysing.

Keywords: *Giresun, Black Sea, Medieval, Oghuz, Kipchak*

Makale Geliş Tarihi: 29.01.2016

Makale Kabul Tarihi: 29.06.2016

I. Giriş

Coğrafyacılar, kıyıda Artvin'den Samsun'a uzanan ve güneydeki Gümüşhane-Bayburt-Tokat-Amasya yerleşimlerini içine alan sahayı, Doğu Karadeniz bölümü olarak adlandırmaktadırlar. Etnik yapısı hakkında en fazla yazılıp çizilen bölümdür. Çünkü küresel güçler, özellikle ABD, İngiltere, Fransa, Almanya başta olmak üzere siyasi erkler ve küresel sermaye Ortadoğu'yu, özelde ise Türkiye'yi (başta Doğu ve Güneydoğu ve Doğu

Karadeniz olmak üzere) istedikleri gibi şekillendirmek için etnik yapılanmaları gündeme getirmektedirler.

Öncelikli olarak araştırma alanımızın coğrafi özelliklerine bakmamız gerekmektedir. Çünkü nüfusun varlığı coğrafi uygunluk ile ilişkilidir. Murat Arslan, makalesinde Sicilia'lı tarihçi Diodoros'a atıfta bulunarak; Karadeniz'in eskiden göl olduğunu, zamanla kendisini besleyen ırmakların getirdiği sularla yükselerek yatağından taşıdığını, Europe ve Asia arasında yayılarak etrafındaki yerleşimleri sel suları altında bıraktığını belirtmektedir. Karadeniz'in evrimini antik ve modern veriler ışığında inceleyen okyanus bilimciler ve jeologlar Buz Çağı'nın son evresinde havaların ısınmaya başlamasıyla birlikte, buzulların eriyerek kuzeye çekildiği ve suların bugünkü Karadeniz havzasını doldurduğu sonucuna ulaşmışlardır (Arslan 2006: 76).

Uluslararası İlişkiler uzmanları Karadeniz Havzasının, Avrasya'da düzenin ve güvenliğin en önemli köşe taşlarından biri olduğunu belirtmektedirler. Bölge sahip olduğu doğal kaynaklar, enerji ve ulaşım hatları ile küresel güçlerin ilgi alanındadır. Bölgede sağlanacak hâkimiyet, Avrasya egemenliğini de beraberinde getirecektir. Bu nedenle havza siyasal, askeri, finansal, vb. alanlarda tüm küresel aktörlerin ilgi alanında bulunmaktadır (Tüysüzoğlu 2013: 252). Karadeniz, ABD, NATO ve AB ile Rusya Federasyonu'nun şimdilik soğuk savaş alanıdır. Günümüze baktığımızda Karadeniz'e kıyısı olan bazı ülkelerin iç işlerine belirttiğimiz küresel güçler müdahale etmektedirler. Gürcistan'da, Ukrayna'da yakın dönemde yaşananlar küresel aktörlerin ne denli mücadele içinde olduklarını kanıtlar niteliktedir.

Eski çağlardan itibaren Karadeniz'de, Akdeniz kadar olmasa da birçok yerleşmeler vardır. Yerleşim yerlerinin seçilişinde tarihin en eski devirlerinden itibaren büyük akarsu ve göl kenarları ana etkenlerden biri olmuştur. Örneğin; M.Ö. II. bin yılda Anadolu'ya hâkim olan Hitit Devleti, (Kınal 1991: 82) (Memiş 1989: 4-24) Kızılırmak ve Yeşilırmak nehirlerinin bulunduğu bölgeye yerleşirken, Doğu Anadolu'da M.Ö. IX-VI. yüzyıllar arasında ortaya çıkan Urartu Krallığı (Memiş 198: 4) (Tarhan 1986: 285) (A.Çilingiroğlu 1994: 24) ise Van ve Urmiye gölleri arasındaki bölgeyi kendisine uygun görmüştür.

Anadolu Karadeniz'inin doğu bölümleri, coğrafi konum itibarıyla güneyde Doğu Anadolu, kuzeyde Karadeniz, kuzeydoğuda Kafkasya ve güneybatıda Orta Anadolu bozkırları arasında kalan bir orta bölge durumundadır. Bu nedenle bu bölge binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin bir kavşak yeridir. Su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı, çayır ve ormanlık alanları ve özellikle zengin av hayvanlarının bolluğu insanlığı en eski çağlardan beri buralara çekmiştir.

Antik kaynaklara göre ise bölge, Pontos ve Kolkhis adı verilen topraklar içerisinde yer alır. Pontos'un batısında Halys (Kızılırmak) Nehri, doğusunda Kolkhis, kuzeyinde Euxeinos (Karadeniz) ve güneyinde ise Kappadokia Armenia¹ (Doğu Anadolu) bulun-

1) Doğu Anadolu'ya verilen Armenia ismi Latin-Grek kaynaklarında görülür. Bölgeye verilen bu isimle Doğu Anadolu'nun coğrafyası kastedilmiştir.

maktadır. Bu bölge antik yazarlar tarafından Karadeniz'in güney kıyılarını kastetmek amacıyla kullanılmıştır (Strabon 1993: 4) (Işık 2001: 11). Kolkhis yöresi ise, kuzeydoğu Anadolu'da doğusu İberia (Gürcistan), batısı Pontos Euxeinos, kuzeyi Kafkas Dağları ve güneyi Armenia (Doğu Anadolu) ile sınırlı olan alandır² (Herodotos 2010: 164). Burada belirttiğimiz sınırlar hem antik çağ hem de Ortaçağlar için genel anlamda belirtilen sınırlardır.

Karadeniz'in doğu bölümünün taşıdığı potansiyel özelliklere bakıldığında ilk önce ticari yapı dikkati çekmektedir. Çin'den başlayarak Orta Asya'yı kat edip İran-Anadolu hattında ikiye ayrılan tarihi İpek Yolu güzergâhının İstanbul ve İskenderun'da sona eren yolculuğu, daha Anadolu'ya girişte ilk durağını Trabzon olarak belirlemiştir. Bu nedenle Trabzon ve buna bağlı olarak Karadeniz ve batıya uzanan kıyı şeridi dikkate değer bir şekilde kıymetlenmiştir. Bu kıyı şeridinde Sinop Limanı da Suğdak bağlantısı ile önemlidir. Dolayısıyla da Karadeniz üzerinden Avrupa'ya doğru yapılan ticaretin kontrol altına alınması her dönemde güç merkezleri için öncelikli hedef haline gelmiştir.

Karadeniz sahilleri sınır tanımayan Arap tüccarları için ithalat merkezleri arasında önemli bir yere sahiptir. Trabzon, Müslüman tüccarların Doğu mallarını Batıya ulaştırdıkları limanların başında geliyordu. Dicle Havzası ve Kafkas Müslüman tüccarları Trabzon'da yoğun ticaret yapıyorlardı (Ak 1999: 27). Ayrıca Trabzon, ipek ticaretinde de doğu-batı kavşağında önemli bir merkezdin (Lopez 1945, 26). Trabzon'un bu ticari canlılığı ilerleyen asırlarda ona farklı bir görev daha yüklemiş, İslâm bilim dünyasının ürünlerinin batıya aktarma yollarından biri olmuştur. Bilhassa İran merkezli fikir ve bilimsel çalışmalar yine Cündişapur, Erzurum, Trabzon, İstanbul hattıyla batıya aktarılmıştır (Sezgin 2007, 54-157).

II. Doğu Karadeniz'deki Oğuz ve Kıpçak Yerleşimleri

A) Oğuz Varlığı

Üç kavram, bunlar coğrafi terim olarak Karadeniz, etnik olarak da Oğuz ve Kıpçak kelimeleri Türklerin Anadolu'daki varlığı açısından önemli kavramlardır. Orta Asya'dan Anadolu'ya geldiği bilinen ve özellikle de kuzeydoğusundaki Karadeniz'in Türklüğünde önemli rolleri olduğu bilinen Oğuz ve Kıpçakların bu coğrafyadaki varlığı ne kadar gerilere götürülebilir?

Oğuz adının menşesine baktığımızda Faruk Sümer, Macar bilgini J. Nemeth'e atfen "ok-uz" şeklinde telaffuz edildiğini belirtip, bunun da "boylar" anlamına geldiğini dil etimolojisi açısından değerlendirmiştir. Reşideddin'in Oğuznâmesi'nde anlatım ilginçtir. "Oğuz dile geldi ve kendisinin bir Otağ'da dünyaya gelmesinden dolayı adının Ogur olması gerektiğini söylemiştir." Ya da "ben bargâhdâ, yani padişah çadır sarayında doğdum: adının Ogur olması gerekir" dediği birçok nüshasında belirtilmektedir (Fazlallah

2) Herodotos, Kolkhislileri köken olarak Mısır'a dayandırır.

1982: 18). "Ogur", Kaşgarlı'da hayır, bereket ve devlet olarak tanımlanmıştır (Mahmud 1999: 427).

Kırzioğlu'nun iddiasına göre Oğuzların ya da İskitlerin bir parçası olan Arsaklar Armenia'da devlet kuracak kadar etkindirler. Orta Asya göçer kültürünün batıya ilk taşıyıcıları olarak kabul edilen Arsakları, Arap kaynakları Fehlevi/Pehlevi diye anmaktadırlar. Bu kelimedenden hareketle Arap kaynakları bu topluluğun Asyalı olabileceklerini vurgulamışlardır. Kelimenin etimolojik irdelemesini yapan Tavadai, Firdevs'inin Şahnâmesi'nde "Paygavi" diye geçtiğini bununda Turani dillerle yakınlığının olduğunu belirtmiştir. Pehlevi/Paygavi/Paygu/Baygu şeklinde Türklerin kullandığı bir unvan ile açıklamıştır (Ağacanov 2010: 208-209 dnp: 116-117) (Özmenli 2014: 2). Pehlevi/Paygavi/Paygu/Baygu, Oğuzların kullandıkları "yabgu" unvanı ile benzerlik gösterdiği aşikârdır. İran dili konuşmadıklarını büyük olasılıkla Turanî dil konuştuklarını söylemek mümkündür. Münecimbaşı, unvanlar bölümünde Selçukluların kullandığı "yabgu" kelimesini "beygu" ile birlikte kullanmaktadır (Münecimbaşı 2001: 2).

Oğuzların bir parçası oldukları iddia edilen Arsaklar İran'da ve Armenia'da ki egemenliklerini kaybettikleri dönemde Doğu Roma'nın etkisiyle Hristiyanlığı benimsemişlerdir (Özmenli 2014: 4).

Başta Agatangelos ve Khorenatsi olmak üzere Ermeni kaynakları Arşagunilerin nihai olarak din değiştirmesini tanınmış bir havari olan Aziz Krikor'un (Krikor Lusavoriç) eseri olduğunu iddia etmektedirler (Buzandac'i's 1981: 18) (Agantangelos 1867: 122).

Doğu Roma (Bizans) ile Arsakların kurduğu Part Devleti'nin yıkılışı ile ortaya çıkan Sasanilerin baskılarına maruz kalan Arsakların mücadele içerisinde Anadolu'nun kuzeydoğusuna geçmiş olma ihtimali Arrianus'un eserindeki yer isimleri ile önemli bir iddiaya dönüşmektedir.

Arsakların Hristiyanlığı konusunda farklı fikirlerin olduğu görünen bir gerçektir. Hristiyan oldukları gerçeğinden hareketle bu topluluğun Doğu Karadeniz'e gelmiş olduklarını yazan Arrianus'a istinaden bu dinin miladın ilk zamanlarında bu coğrafyada olduğu anlaşılmaktadır.

Arrianus, M.S. 131 yılında Rize-Batum arasındaki kıyıları da görmüş, Rize'ye 4 mil mesafede bulunan "Askurus Çay"ından ve Arkhans'i'nin 8 mil doğusundaki "Apsarus Çayı"ndan eserinde bahsetmiştir (Arrianus 2005: 66). Yağmur, Arrianus'un eserinde geçen yer isimlerini irdeleyerek, "Askurus" adının, Oğuz Türklerinin Yazgur/Yazır boyu ile ilgili olduğunu ve "Apsarus" adının da Oğuzların Afşar/Avşar" boyu olduğunu belirtmektedir. Yunan ve Latin dillerinde c, ç, ş sesleri bulunmadığından onların kaynaklarına böylece geçtiğini ve sondaki "-us" eki atıldığında "Absar" kelimesi kaldığını ifade etmektedir. Bunu da "Abşar" yani "Avşar" olarak yazmaktadır. Hatta günümüzde Azerbaycan'ın başkenti Bakü'deki "Aşşeron" isimli yarımada Oğuz boyu ile ilişkilendirmektedir³

3) Ebülğazi, Avşar'ı tanımlarken "işî çabuk işleyici" demektedir. Ongunu: beyaz doğan (çeralaçin) olarak zikretmektedir.

(Yağmur 1996: 119) (Ebulgazi tarih yok: 50). Karatay, Avşarların Salurlardan türeme bir boy olabileceği ihtimalini vurgulamaktadır (Karatay 2015: 2). Ebulgazi Bahadır Han, eserinde Avşarların Salur boyu ile ilgili olduğunu belirtmektedir. “Avşaroğulları Terakime (Terekem) Salur’dur”⁴ (Ebulgazi tarih yok: 89). Salur boy mensuplarına daha ziyade Batı Karadeniz’de rastlanmaktadır.

Karadeniz’e Oğuz boylarının giriş yapma çağlarının miladi ilk yüzyıllar olduğu görülmektedir. Anadolu’ya geldiği bilinen Atilla’nın amcası Kafkas Hunları başbuğu Aybars Kafkaslarda iken acaba kendisinden önce bu coğrafya da bulunan Kimmer, İskit ve Sarmatların takip ettiği yol ile Anadolu Karadeniz’ine girmiş olabilir mi? Yine Anadolu’ya Erzurum güzergâhından Anadolu içlerine giren Basık ve Kursık komutasındaki Hunlar, Doğu Karadeniz’e girmişler midir?

IV. yüzyıl Kafkasların Türk toplulukları ile hareketli olduğu düşünülünce bu hareketliliğin Doğu Karadeniz’de de görülmemiş olması imkânsızdır. Trabzon limanı hep Kafkaslarla bağlantılıdır. Türklerin Orta Asya’da suları kullanabildiklerine göre limanlar kullanılarak Karadeniz’e yerleşmeler gerçekleşmiş olabilir.

Gürcistan’daki Karsak (Kenarbel) gölü yakınlarında bulunan koç heykelli mezar taşından hareketle, Küçük Arsaklıların varlığından bahseden Kırzioğlu, Hunların asıl adını Kun olarak belirtmektedir. Kun kelimesini de etimolojik bir irdeleme ile eski Türkçe de “koyun-koç” manasına geldiğini iddia etmektedir. Kültürel başlık altında belirteceğimiz gibi bölümde birçok koç ve koyun heykelli mezar taşlarına rastlanmaktadır (Kırzioğlu 2000: 23-24).

Kafkasları kullanan bir başka Türk topluluğu, VI. yüzyılda Sabirler (Sabar/Sibir)dir. Anadolu’ya girdiklerinde başta Pontos olmak üzere birçok bölgeyi yağma ve talan ettikleri iddia edilmektedir (Baştav 1941: 61). Rasony, Sabirlerin Hun oldukları iddiasında bulunmaktadır (Rasony 1971: 78). Karadeniz’deki Türk varlığı hakkında, Ortaçağın ilk zamanlarına ait fazla bilgi bulunmamaktadır. Acaba Hunların ve Sabirlerin Anadolu’ya girişleriyle ilgili yeni çalışmalara zemin oluşturabilir miyiz diye bu bilgileri derlemeye çalıştık. Baştav, makalesinde önemli olduğunu düşündüğümüz bir bilgi vermektedir. Bizans tarihçilerinin Pontos kavimlerini Hun veya Bulgar olarak yazdıklarını belirtmektedir (Baştav 1941: 73) (Priskos 1995: 65). Sabirlerin de Hun olduğu var sayılırsa, Hunlarında Oğuzlarla ilintisi düşünüldüğünde VI. Asırda Karadeniz’de Oğuz varlığı açık bir biçimde görülmektedir. Yine Baştav, İslam müelliflerinin eserlerinde Ermenilerin arasında yaşayan “S.yâv.rdi” şeklinde yazılanların Sabir olduklarını yazmaktadır.

Belazurî, İrminiye’de Sâverdiyyelerin yağma yaptıklarını ve bölge valisinin daha sonra Hazar’dan gelen bu zümreyi İrminiye (Armenia)’ye yerleştirdiğini belirtmektedir (el-Belazurî 1987: 291). Saverdiyyeler Baştav’ın tespitiyle Sabirlerdir.

4) Ebulgazi, Salur’u “kılıçlı” olarak tanımlar. Ogunu: Kartal (bürgüt) dir.

Armenia'daki önemli bir topluluk olarak görünen bu Türk zümresi sonraki asırlarda Karadeniz'e girdiği belirtilmektedir. Doğu Karadeniz'de, Armenia topluluklarından ve Hristiyan olanlardan ne kadarı Hay/Hayk asıllı ne kadarı Sabir ya da Kıpçak veya Oğuz olduklarını bilmemiz zordur. Bu yukarıda belirttiğimiz Hristiyan Arsaklar, Kıpçak veya Oğuzlar, acaba Karadeniz'e geldiğini bildiğimiz ve Ermeni olarak adlandırdıklarımız olabilirler mi? Buna şimdilik cevap bulmak oldukça zor görünmekte, çünkü kilise dili kullanılması Hristiyan olan herkesi ağırlıklı olarak Grek, kısmi olarak ta Gregoryen olduğu kanaatine yönlendirmektedir.

Doğu Karadeniz Türk tarihinin karanlık olduğunu düşündüğümüz M.S. II. yüzyıl ile X. yüzyıllar arası dönemi belki Grekçe kaynakları tam incelenebilir ya da ulaşılabilsen aydınlanma olasılığı daha da artabilecektir.

Anadolu'da M.S. II. yüzyıla kadar geri götürülebilen Oğuz Türk göçleri, özellikle bu coğrafya ya XI. yüzyıldan başlayıp XIV. yüzyıla yoğunlaşarak devam etmiş ve Doğu Karadeniz bir Oğuz coğrafyası hâline gelmiştir.

Türklerin bölgede varlıkları devam ederken, VII. yüzyıl boyunca Bizans ordusu için çok önemli olan bugünkü Doğu Anadolu (Armenia)'da ki derebeyliklerde yaşayan çeşitli Hristiyan unsurlar, bölgenin Araplarca istila edilmesinden sonra huzursuz olmaya başlamışlardır. Nahararların (bölgesel yönetici) 700 kadarı mahiyetleri ile birlikte Bizans imparatorluğu topraklarına kaçmış ve bir kısmı imparator tarafından Karadeniz'in girişine yerleştirilmişlerdir. Bizans imparatorluğu sınırlarına kaçan Hristiyan unsurların bir kısmı, sonradan topraklarına dönmüşlerdir. VII.- VIII. yüzyıl boyunca devam eden göçler IX. yüzyılda azalmış ancak Bizans imparatorluğu topraklarında daha iyi koşullarda yaşamayı uman birçok topluluğun, özellikle de Ermenilerin göçü devam etmiştir (Charanis 1963: 13-14-18). Yani Karadeniz'de bulunan Armenia kaynaklı Hristiyan unsurların (Ermeni, Sabir, Kıpçak ve Oğuz) varlığı bu zamana rastlamaktadır. Şüregel (Anı ve çevresi)'e hâkim olan Sımbat'ın 895 senesinde başlattığı harekâta, Karadeniz'de yaşayan ve yerli halk olarak kabul edilen Çanların (Özmenli, 2014: 80) yaşadıkları yerleri aldığını belirtilmektedir. Hatta buralarda yıkım gerçekleştirdiği vurgulanmaktadır (Kurkjian 1958: 188). Doğu Karadeniz'in etnik yapısında ne kadar etkili olduğu bilinmese de zarar vermiş olma ihtimali mevcuttur. 893 yılında Samani hükümdarı İsmail, Türk kavimlerine karşı baskı uygulamış, özellikle Oğuzların batıya doğru hareket etmelerine neden olmuştur. Samani coğrafyasını kullanarak batıya gelen Oğuzların, Anadolu'ya girmiş olma ihtimalleri yüksektir.

Birmingham Üniversitesi, İslam Tarihi Profesörü Anthony Bryer'in iddiasına göre; VII. ve XI. yüzyıllar arasında Ermeniler, Selçuklu egemenliğinde İslâmiyet'i kabul eden ve Moğol baskıları sonrası 1064 yılında Karadeniz'de Hemşin'e yerleşen Bagratlıları, asimile etme çabası yürütmüşlerdir (Arıcı 1993: 36) (Aslan 2015: 9). Yani bölgede bulunan ve Hristiyan inancına sahip insanların, zorlama ile Ermenileştirmeye çalışıldıkları görülmüştür. Hemşin'in etnik yapısı en çok tartışma konusu yapılmıştır. Asyalı göçerle-

rin Karadeniz'e sürekli ulaştıklarını birçok tarihçi belirtmektedir. Bu göçlerin birbirlerini yurtlarından koparan Türk toplulukları olduğunda ihtilaf yoktur. Mesela, XI. yüzyılda Oğuz göç hareketinin en önemli müsebbiplerinden biri Kıpçaklardır. Ağacanov, "Mücmel et-Tevarih"e atfen hem Asya'da hem de Doğu Avrupa'da birbirlerine yakın gruplar halinde yaşayan Oğuz ve Kıpçakların mücadelelerinin de hiç eksik olmadığını belirtmiştir. Asya'da zayıflayan Oğuzlar, Kıpçaklarında baskısıyla batıya, önemli bir kısmı da özellikle Doğu Karadeniz'e göç etmişlerdir (Ağacanov 2010: 238-240).

Peter Golden, Oğuzların bölgeye girmelerinde beceriksiz Bizans hükümetinin hazırladığı ortamın etkisinin olduğundan bahsetmektedir (Golden 2006: 318).

Tellioğlu, fetih amaçlı Anadolu'ya ve de özellikle Karadeniz'e yerleşmeler hakkında Ermeni tarihçi Aristakes'in "History" isimli eserinde tespit ettiği bilgilerin önemli olduğunu, "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi" isimli makalesinde şöyle vurgulamaktadır (Tellioğlu, Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi 2015: 120) (Lastivertc 1985: 92-107) (Sevim 1983: 8).

"Tuğrul Bey'in 1054 harekâtı, ilk kez bir Selçuklu hükümdarının Anadolu'ya sefere çıkması bakımından büyük bir önem taşır. Bununla birlikte 1054'te sadece Doğu Anadolu'yu değil Kafkasya ve Karadeniz bölgesini de yakından ilgilendiren bu seferin mahiyetini, dönemin Ermeni tarihçisi Aristakes olmasa öğrenmek mümkün olmayacaktı. Aristakes, Malazgirt önlerinde kamp kuran Tuğrul Bey'in yeryüzünü kapsayan askerlerinin bir kısmını Anadolu'nun kuzeyine doğru yolladığını yazar. Kuzeyde Abhazya'daki Kafkas geçitlerine kadar, kuzeydoğu'da Kars-Pasin arasına, kuzeybatı da Canik ormanlarına kadar ulaşan Selçuklu kuvvetleri karşularına çıkan kuvvetleri mağlup etmişti. Gittikleri yerlere büyük zararlar verdiğini yazdığı Selçuklu askerlerinin yaptığı tahribatı bütünü edebî kabiliyetini kullanarak kaleme alan Aristakes, Çoruh nehrini takip ederek geri dönen birliklerin Bayburt'taki ücretli Bizans askerleri olan Franklar tarafından mağlup edilmesine de oldukça sevinmiştir." Tellioğlu'nun dikkat çektiği Karadeniz'e Selçuklu yerleşmelerinin yoğunluğunu çağdaş yazarlarda belirtmektedirler.

Anadolu cihetinde görevlendirilen Selçuklu birlikleri, 1054 yılında, Canik (Samsun) bölgesinde ki devasa ormanların varlığından bahsetmişlerdir (Sevim ve Merçil, 1995: 37) (Yınanç 1944: 49). Ülkedeki askerî vaziyeti görmek amacıyla Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, Malazgirt'ten kuzeye doğru üç keşif kolu yollamıştı. Bu keşif kollarından birisi ciddi bir direnişle karşılaşmadan kuzeybatıda Kelkit vadisini takip ederek Canik ormanları bölgesine kadar ulaşmıştı (İbnü'l-Esir tarih yok: 50-52) (Reşidü'd-din Fazlullah 2010: 111-112) (el-Hüseyni 1999: 25) (Lastivertc 1985: 93) (Gümüş 2002: 715). Bayburt, Çoruh nehri ve Karadeniz dağlarına (Parhar) kadar uzanan topraklarda Selçuklu kuvvetlerinin hücumları sürekli olarak devam etmiştir. Doğal olarak savaşlar yerleşmeleri de beraberinde getirmiştir.

1071'den sonra, 24 Oğuz boyundan en az 23'ü ve öteki Türk boy, soy, kabile ve oymaklarından pek çoğu Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. (Gülensoy 1988: 205) XI. yüzyılda Canik, Karahisar-i Şarki ve Trabzon sancaklarında Oğuz boyları iskân hâlinindedir.

Bunlar; Karkınlı, Karkın, Bayındır, Çavuldur (Çavundur), Çepni, Çepnilü, Çepni (Ağaç), Çepni-Günü, Salur, Eymür (Eymir), Ala- Yundlu, Yüregir (Üregir), İgdir, Aşağı-Kınık, Kızık, Avşar, Yazırve Kayı boylarıdır. (Sümer 1980: 424-458) Samsun'un Vezirköprü, Kavak, Alaçam, Lâdik, Havza, Bafra ilçelerin de Oğuz boylarının yoğun yaşadığı yerlerdir (Gülensoy 1988: 206-207). Doğu Anadolu'daki Türkmen aşiretleri fırsat buldukça sınırları aşip Karadeniz'deki bazı yerleri fethetmişlerdir (Sümer 1980: 574).

Oğuz yerleşmelerinin yoğun olduğunu Ermeni tarihçi Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi" adlı eserinde, (Vardan 1973: 180) "Melikşah, milletimize karşı merhametli ve iyi düşünen bir sultandı. Barışı ve Hristiyanları seven Melikşah, Kaspi (Hazar) Denizinden, Pontos (Karadeniz) Denizine kadar olan on iki hükümdarlığı da fethetti" şeklinde ifadelerle belirtmiştir.

Türklerin bölgede güçlü durumda olduklarını kanıtını İbn Bibi'nin eserinde görmekteyiz: Süleyman Şah'ın fetihlerde bulunup İznik'te Anadolu Selçuklu Devletinin temelini atmasıyla birlikte Karadeniz kıyılarındaki Türkmenler, Marmara bölgesine göç etmeye başladıklarını belirtmiştir⁵ (İbn Bibi 1996: 12) (Müneccimbaşı 2001: 4) (Anonim 2014: 35). Bunun sonucunda da Türklerin, elinde bulunan Trabzon ve çevresi yeniden Rumların eline geçmiştir. Khaldaia kökenli ve soylu bir aileden gelen Theodoros Gabras, Trabzon'da yarı bağımlı yeni bir devlet kurarak yerel bir bey gibi Trabzon'u yönetmeye başlamıştır (1075). Gabras, çevredeki Türklerle savaşa girişmiş ve Bayburt'u ele geçirmiştir. Ancak 1098 yılında Türklere esir düşerek öldürülmüş ve İmparator Alexios, Trabzon'a başka yöneticiler atamak suretiyle Trabzon ve yöresinde yarı bağımlı devlet olmuştur⁶ (Anna Komnena 1996: 261-263,341) (Umar 1999: 92-93) (Herrin 2010: 362) (Turan 1980: 86) (Turan, 1984: 51) (İbn Kalanisi 1098: 113).

Mevcut tarihi belgelerin ışığında, sahil kısmı zaman zaman el değiştirmiş olsa da Ordu ve yöresinin büyük bölümünün Danişmentlilerin kontrolünde olduğu görülmektedir. Danişmend egemenliğinin Orta Karadeniz'deki kanıtı⁷ (Öz 1999: 24) (Hahnov 2004: 66 vd) Danişmend Gazi'nin, bölgede fetihler yapıp, Amasya ve Çorum'u ele geçirmesi ve Canik'teki bir kaleyi fethederken hayatını kaybetmesidir (Tellioglu 2007: 120). Danişmendnâme'deki bu bilgiden hareketle Malazgirt Zaferi'nin hemen ardından Türklerin sahile kadar indiği ancak tıpkı Marmara kıyılarında olduğu gibi bir süre sonra geriye çekildiği sonucunu çıkarmak mümkündür. 1158'de Yağlıbasan'ın Bafra'yı ele geçirmesiyle Danişmentlilerin sahile de açıldıkları görülmektedir.

5) Bu göç hareketi iskân siyasetinin bir tezahürü ya da fethedilen yeni yerlere yerleşme düşüncesi olabilir

6) T. Gabras bu başarısı sonrası burada bir dükalık oluşturmuş ve Bizans'tan bağımsız olmak için bazen Selçuklu ile işbirliği de yapmıştır. Turan, Kalanisi'nin, eserinden alıntıyla 1079 tarihi olarak zikrettiği bu olayı anlatırken "Rûm'da gaza yapan Türklerden bir fırka tamamıyla helak oldu ve hiçbir kimse kurtulamadı" demektedir.

7) Panaretos'a göre bölgenin 1280-1297 yılları arasında Türkler tarafından ele geçirildiği anlaşıyor.

Danışmendli Emir Ahmed, Gürcüleri iki kez yenilgiye uğratmış, Karadeniz kıyılarını da ele geçirdikten sonra Erran'a dönmüştü (Abu'l Farac 1999: 363) (Runciman 2008: 173) (Kesik 2009: 128). O bu sıralarda Türkistan'dan göçüp gelen ve yeni yerleşim yerleri arayan İsa ve Yakup adlarındaki iki Türkmen boy beyini Kür ve Çoruh ırmakları boylarına sefer etmeleri için teşvik etmiştir. Harekete geçen Selçuklu beyleri Şavşat, Acara, Ardanuç, Kütayis (Açıkbaş) ve Ahıska kent ve yörelerini fethedip, Trabzon'a kadar ileri hareketlerini sürdürmüşlerdi. Bunun sonucu olarak da Türkmenler bu bölgede yerleşmeye başlamışlardır (Brosset 2003: 302-304-306-307) (Yınanç 1944: 110-111) (Kırzioğlu 1953: 355-357) (A. Sevim 1988: 103) (Turan, 1980: 115-116) (A. Sevim 1983: 19-20). Anadolu Selçukluları, Danışmentli Devleti'ne 1178 yılında son vermiş ve onların topraklarına sahip olmuşlardır.

Türkiye Selçuklu hükümdarı II. Rükneddin Süleyman Şah'ın, 1196 yılında tahta çıkışında ortamı değerlendiren Bizans İmparatoru, Samsun ve civarını işgal etme fırsatı bulmuştu. Bizans imparatoru III. Aleksios Selçuklu müdahalesi üzerine Samsun'dan ele geçirdiği esirleri geri iade etmiş ve vergi ödemeyi de kabullenmişti. Anlaşma konusu olan esirlerin Türk olması; bu civarda 1196 yılında Türk halkının varlığını ortaya koymaktadır. (Sevim ve Merçil, 1995: 449)

Dördüncü haçlı seferi Konstantiniyye'de (İstanbul) sona ermiş olsa bile etkisi Doğu Karadeniz'de açık bir şekilde görülmüştür. Trabzon Rum Devleti'nin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. 1206'da kurulmuş olan Trabzon Rum Devleti ile bölgedeki Türkler arasında sürekli olarak bir mücadele yaşanmıştır. Bu mücadelenin bölgenin etnik yapısını Türklerin aleyhine ne kadar bozmuş olduğu dikkatle incelenmesi gereken bir konudur. Kanaatimizce kırsalda çok fazla etkili olmamıştır. Çünkü asırlarca kolonistler tarafından kıyı şeridi işgal edilmiştir. Ancak, kale olarak adlandırılan garnizon kulelerinde kalmışlardır. Ancak, Trabzon Rum Devleti kırsala egemen olduğunda buralarda özellikle Hristiyanlaştırma gerçekleşmiştir.

Etnik yapıyı kanaatimizce en çok etkileyen faktör din değişimidir. Din değişimi önce dili etkilemekte ardından da kültürel kodları altüst etmekte ve toplumda ki değişim hızlanmaktadır. Bölümün nüfus yapısı, dini inançları ve bu bağlamda dil özellikleri de değişimlere uğramıştır. Bölümde kentliler Rumlardan kırsal ise Türkmenlerden oluşmaya başlamıştır. Bölgede alan çalışmalarımız esnasında kırsal da birçok kilisenin varlığı, bu iddiamızı kanıtlar niteliktedir. Ancak, kiliselerin hem yapılma tarihleri hem de sanatsal özelliklerinin sanat tarihçileri tarafından irdelenmesi bölümün etnik yapısı hakkında daha fazla bilgi edinmemize katkıda bulunacaktır. Bizim tespit ettiğimiz tarihler Ortaçağa ait bir kilise ancak mağara kiliseler olarak bilinen Şebinkarahisar'da Meryem Ana, Trabzon Maçka'da Sümela Manastırı gibi olanların dışındakiler genelde XIX. yüzyıla işaret etmektedir.

Aynı dönemde Anadolu yeni bir tazyikle karşı karşıya kalmıştır. Bu da Cengiz Moğol Devleti'nin Anadolu'ya gelişidir. Selçuklu hâkimiyeti, Moğol imparatorluğu döneminde

sona erdirilmiş olmasına rağmen Anadolu'da bulunan Türk halkı varlığını muhafaza etmeye çalışmıştır. Millet olma süreci yeniden sekteye uğramıştır. Moğolların gerilemesiyle birlikte Anadolu'da biriken Türk grupları birer ikişer bağımsız beylikler kurmuşlardır. Karadeniz'de Canik, Çobanoğlu, Tacüddinoğulları, İsfendiyaroğlu, Hacımiroğulları gibi beylikler bölgede etnik yapıyı Türkler lehine olmasını sağlamışlardır.

Ayrıca 1365 yılına ait paralardan anlaşıldığı kadarıyla Eratna Hükümdarı Mehmet Bey'in Samsun'a kadar topraklarını genişlettiği görülmektedir (Yücel 1989, 18). Kemal Göde, Sultan Alaaddin Eratna zamanında Eratna egemenliğine giren Karadeniz kentlerini şöyle sıralamıştır: Bayburt, Çorum, Canik, Zile, Merzifon, Niksar, Samsun, Sinop, Giresun (Göde 2000, 68-69). Ayrıca, Karadeniz'de sikke basılan yerleri de belirtmiştir. Kögonya/Şarkikarahisar, Sinop 1373 tarihlerinde sikkeler basılmıştır (Göde 2000: 165). Bu bilgiler orta Karadeniz'e egemen olan Eratna Beyliğinin doğuya doğru genişleme istidadında olduğunu göstermektedir.

Eratna Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte yörede bulunan Türk unsuru yani Çepniler sahil ve iç Karadeniz bölgesinde iki büyük beylik oluşturmuşlardır. Sahil bölgesinde kurulan Tacüddinoğulları Beyliği ve Niksar'ın doğu tarafında konuşlanan Hacı Emir Beyliği yöre üzerinde Bizans ideallerinin gerçekleşmesini engellemişlerdir. Anadolu'nun Moğollar dönemindeki karışık ortamından yararlanan Bizans'ın elde ettiği Sinop havalisi 1277 yılında Çepniler tarafından yeniden Türk vatani haline getirilmiştir (İbn Bibi 1996: 238-239).

Mesudiye/Kaleköy'deki kale, kümbetler ve mezar taşları bu beyliğin eserleri olmalıdır. Fakat bunlar günümüzde harap durumdadır. Ayrıca, Ordu il merkezine yaklaşık dört kilometre uzaklıkta olan Eskipazar Camii ve harabeleri, Hatipli Köyü'ndeki mezar taşları ve Ordu Selimiye Camii'nin mihrabı ile İkizce İlçesindeki Genççağa Kalesi de bu beyliğin bıraktığı eserler olarak büyük önem taşır (Çoruhlu ve Çakır 2000: 81-136) (Demir 1998: 141) (Çakır 2000: 81 vd.). Doğal olarak Doğu Karadeniz'e doğru bu beyliğe ait birçok yer tespit edilebilmekteyiz. Örnek: Dereli İlçesinde bulunan Kuşdoğan (Kuştoğan) kalesi bunlardan olduğu iddialar arasındadır (Özmenli, 2014: 136).

B) Kıpçaklar

Tarihî kayıtlarda Doğu Karadeniz'e Kıpçak⁸ (İbn Hurdzahbih 2008: 39) (Kıldıroğlu 2013: 56) yerleşimlerinin olduğu belirtilmektedir (Tellioğlu 2005: 1-10) (Ahincanov 2009: 182). Roux, Oğuz-Kıpçak akrabalığının iddialar arasında olduğunu belirtmektedir (Roux 2007: 216). Kıldıroğlu, Uygurca Oğuz Destanına göre Kıpçakların Oğuz neslinden olmadıklarını yazmaktadır (Kıldıroğlu 2013: 198). Reşideddin Oğuznâmesi'nde, Oğuzun ordusunda bulunan bir askerin hamile eşinin içi oyulmuş bir ağacın kovuğunda çocuğu-

8) Kıpçak adının kesin olarak geçtiği kaynak İbn Hurdzahbih'tir; Mehmet Kıldıroğlu, Kıpçakların MÖ IV. Yüzyılda Gürcistan'da yaşadıklarını Brosset'e atfen vurgulamaktadır.

nu doğurduğu ve Oğuz, o çocuğa kabuk anlamında yani içi çürürmüş ve oyulmuş ağaç anlamında Kıpçak adını verdiğini anlatmaktadır (Reşidü'd-din Fazlullah 2010: 26). Kıldıroğlu, Oğuzların ve Kıpçakların Sırderya'da birbirlerine karıştıklarını belirtmektedir (Kıldıroğlu 2013: 203).

Kıpçaklar; kendilerinden önce Doğu Karadeniz'e göç eden kavimleri de bünyelerinde toplayarak Batı Türkçesinin merkez kanadını teşkil etmişlerdir. Kuzey-doğu grubu ağızları içerisine doğudan başlamak üzere, Hopa, Borçka, Arhavi (Artvin), Rize ve Trabzon girmektedir (Karahana 1996: 1). Bu bölge ağızlarının şekillenmesinde Kıpçak etkisinin rolü büyük olmuştur. Gürcistan kralı David Ağmaşenebeli (1091-1125) zamanında Kıpçak unsurlarının yoğun olarak geldikleri bilinmektedir. Kral, ülkesinin durumunu düzeltmek için Kuzey Kafkasya'ya giderek oradaki Kıpçak/Kuman oymaklarından paralı bir ordu kurmuştur. Bu ordular, Rusları bozguna uğrattınca Kral David Ağmaşenebeli, 1118'de 45 bin kişilik bir Kuman kitlesini Gürcistan sınırına yerleştirmiştir. Zamanla sayıları artan ve daha sonra Hristiyanlığı seçen bu Kıpçak toplulukları, 1124 yılında Çoruh vadisi ve İspir bölgesindeki Oğuzları yenerek bu bölgelere yerleşmişlerdir. Kral David 1125 yılında ölünce yerine geçen Dimitri, iskân sorunları yüzünden isyan çıkaran Kumanları Ardahan, Oltu, Göle, Tortum, Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli bölgelerinde iskân ettirmiştir (Kırzioğlu 1992: 119). Gürcüler vasıtasıyla bu bölgeye gelen Kıpçaklar dışında, çeşitli sebeplerle Selçuklular içinde de görülen Kıpçaklar, Doğu Karadeniz'in Türkleşmesinde Oğuzlardan sonra ikinci derecede önemli rol oynamışlardır (Cöhce 1988: 484).

Cengiz Han dönemi, Kıpçakların Anadolu'ya yönelmeleri açısından çok büyük önem arz etmektedir. Ordularının Türkistan seferini tamamlamasının ardından Cengiz Han, Kuzey Kafkasya çevresinde yaşayan Kumanların (Kıpçakların) üzerine de bir sefer yapılmasını istemişti. Cebe Noyan ve Sabutay emrindeki iki Moğol tümeni bu durum üzerine harekete geçmişlerdir. Evvela önlerine çıkan Alanları mağlup etmiş, daha sonra Kumanların küçük bir grubunu yenince, bu gruptakiler fazla bir mukavemet gösterememişti; zira asıl Kuman birlikleri Don civarlarındaydı. Bu nedenle Moğol kumandanları zaman geçirmeksizin Kuman ana güçlerinin üzerine yürümeye karar vermişlerdir.

31 Mayıs 1223 günü meydana gelen Kalka Savaşı'nda Moğolların birleşik Kıpçak – Rus ordusunu mağlup etmesi üzerine, Kıpçakların Kiyef Prensiğinin toprakları üzerinden Balkanlar ve Kırım'a, bir kısmının da Kafkaslara çekildikleri kesin olarak bilinmektedir (Gökbel 2000: 71-73) (Roux 2007: 280) (Golden 2006: 342) (Ahincanov 2009: 182). Hatta Kırım'a sığınan Kıpçakların bir bölümünün Suğdak limanını kullanarak deniz yoluyla Sinop üzerinden Karadeniz'in güney sahillerine yayıldıkları yönünde kayıtlar da mevcuttur (Turan, 1993: 274). Birçok kaynakta Kıpçakların, Oğuzların buldukları yerlere gelip yerleştiklerini belirtmektedirler (Golden 2006: 323) (Şeşen 2001: 92) (al-Marvazi 1950: 29-30).

Selçukluların Anadolu'daki idaresi, Köseadağ Savaşından sonra zayıflamaya başlamış, Moğol baskısı artmıştır. Bu baskı Anadolu'da büyük ihtimal ile yeni bir göç dalgası mey-

dana getirmiştir. Bu göç dalgasının bir sonucu olarak Doğu Karadeniz bölgesine Türk akışı devam ettirmiştir. Brosset'in verdiği bilgiye bakılırsa, 1247 civarında, Moğolların önünden kaçan ve o tarih için oldukça kalabalık sayılabilecek altmış bin kişilik bir Türkmen grubu, Şavşat ve Artvin'in de bulunduğu bölgeyi yurt tutmuşlardır (Brosset 2003: 532 vd.). Bu yoğunluğun bir neticesi olarak, XIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Rum-Ortodoks kültürü, Trabzon şehri dışında bölgedeki varlığını önemli ölçüde yitirmiştir. Aynı dönemde, 1277'de Sinop'u kuşatan Rumları püskürten Çepniler, doğuya ilerlemek suretiyle Trabzon Rumlarını baskı altına almış, XIV. yüzyılın başlarına kadar Harşit boylarını ele geçirmişlerdir (Brehier 1977: 285). Hem doğudan hem de batıdan bu Oğuz boyunun girişi Doğu Karadeniz'de meydana gelen Rumlaştırma girişimini sekteye uğratmıştır.

Kommenoslar, Çepnilerin baskısıyla Trabzon'a çekilmeye mecbur bırakılırken, bu şehrin doğusu ve güneyindeki durum da pek farklı değildir. Zira çevresindeki kırsal alanı ele geçiren Türkmenleri temizlemeye çalışan Kral Georgios (1266-1280), çıktığı sefer esnasında esir düşmüş, yerine, kardeşi Ioannes (1280-1297) başa geçmiştir (Bryer 1970: 42). Aynı tarihlerde, yaklaşık yüz yıldır Gürcistan'da bulunan Kıpçaklar ile Gürcüler arasında ihtilaf çıkmıştır. Papa Sargis liderliğindeki Ortodoks Kıpçaklar, Gürcü saflarından ayrılarak İlhanlılarla birlikte hareket etmeye başlamışlar, 1267'de Ahıska bölgesini iktidar olarak batıda Ardeşen'e kadar olan bölgeyi ele geçirmişlerdir. Gürcüler tarafından bölgenin Çoruh vadisi kısmında 1124'ten beri yerleştirilen Kıpçakların varlığı bilinmektedir. Sargis'e bağlı Kıpçaklar ve Çoruh boylarına yaklaşık bir asırdır yerleşmiş bulunan Kıpçakların yanı sıra, Kubasar ailesi gibi bazı oymakların da Gürcistan'dan ayrılarak batıya göç etmesi ile Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Giresun ve Ordu'ya önemli bir Kıpçak kitlesi yerleşmiştir (Kırzioğlu 1992: 148-181) (Strabon 1993: 22). Sarışın, mavi gözlü, çengel burunlu, açık tenli antropolojik özelliklere sahip⁹ (Golden 2006: 324) (Urfalı Mateos 2000: 91) (Ahincanov 2009: 22) (Bilgin 2000, 86-97) bu Türk topluluğu, bölgenin bir Türk yurdu haline gelmesinde önemli bir rol üstlendiği gibi, yukarıda sınırları tarif edilen yerleşim sahalarının etnik yapısında baskın unsur olmuştur. Vazelon manastırı kayıtlarından anlaşıldığı kadarı ile bölgedeki Hristiyanların %52,7'sinin Rum kökenli olmadığı (Shukurov 1996: 77 vd.) ve bunların büyük bir kısmının Hristiyan Kıpçak Türkleri olduğunu Finlay eserinde belirtmektedir (Finlay 1854: 391). Grek kayıtlarından, Komnenosların, Kıpçak unsurlarıyla akrabalık ilişkileri kurdukları anlaşılmaktadır. Dede korkut hikâyelerinde Tekurların (Tekfur) kızları ile evlenmelerden bahsedilmektedir (Korkut 2000: 107). Nitekim bu evlilikler sonucu doğan çocukların ikinci isimleri hep Türkçedir. Komnenos krallarından I. Jean'ın (1235-1238) diğer adı Aksuh (Aksu), Kral II. Aleksios'un (1297-1330) çocuklarının ikinci isimleri Michel Azahutlu (Atakutlu), Georges Ahpugas (Akboğa), Anna Anahutlu (Anakutlu)'dur (Tellioğlu, 2007: 658) (Zachariaou 1995: 285). Golden eserinde Kıpçakların, Gürcistan'a yerleşenlerinin Hris-

9) Golden, Mateos!a atfen ".....sarışınlar sürüldüler...".

tiyanlıkla birlikte Gürcüleştğini belirtmektedir (Golden 2006: 331). Doğu Karadeniz'in Kıpçak yurdu olduğuna önemli bir kanıt Kazvin'in eserinde görmekteyiz. Kıpçakların batı sınırını Niksar olarak belirtmektedir (Qazwin 1915-1919: 34).

Kıpçakların Hristiyanlığın Gregoryenlik mezhebine intisabının, bu mezhebin ana taşıyıcıları olan Ermeni ahalisiyle bir araya gelmeleri ile birlikte başlamış olması gerektir. Araştırmacılara göre Kıpçakların ilk olarak Güney Kafkasya'da boy göstermeleri daha VIII. yüzyılda başlamıştır. Altay topraklarını terk etmiş olan Kıpçakların bir kolu VII-VIII. yüzyıllarda Batıya doğru hareket etmişler ve VIII. yüzyılda Hazar hanlığı ile ittifaka girerek Güney Kafkasya'ya birkaç kez sefer düzenlemişlerdir. 722-72 yıllarında Kıpçakların Arran/ Azerbaycan ve Armenia topraklarında iken Hazarlar ile birlikte Araplara karşı savaştıkları, 765 yılında da diğer Türk boyları ve yerli ahali ile birlikte Gürcistan'da Araplara karşı savaştıkları bilinmektedir. XI. yüzyılda başkenti Ani şehri olan Bagrati Ermeni Beyliği'nin Selçukluların eline geçmesi ile Ermenilerin Kuzey Kafkasya ve Batıya doğru göçleri başlamıştır. Kuzey Karadeniz sahilleri, Kuzey Kafkasya ve Hazar denizinin kuzey sahilleri Kıpçakların hâkimiyetinde bulunması sebebiyle buraya göç eden Ermeniler de doğrudan Kıpçakların hâkimiyeti altına girmiş bulunuyorlardı. Aynakulova'ya göre Kıpçakların Ermeniler ve onların inançları ile yakından tanışmaları işte bu dönemlerde başlamış olmalıdır¹⁰ (Aynakulova 2009: 122) (Golden 2006: 234).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Karadeniz'e göç etmek zorunda olan Hristiyan unsurların ne kadarı Hay/Hayk, ne kadarı farklı Türk boylarından, bunu tespit etmek pek mümkün değildir. Ancak o dönemde Karadeniz'e gelenlerin hepsinin Ermeni olmayabileceğini de göz ardı etmemekteyiz.

C) Kültürel Olarak

Karadeniz'de Türk varlığını Dede Korkut hikâyelerinde de görmek mümkündür. Dede Korkut Oğuznâmeleri'nin de geçen Düz-Mürd Kala'asının Karadeniz sahilindeki lokalizasyonu neresidir? Kazılık Koca ile sahilde bulunan Düz-Mürd Kal'asının komutanı Arşın Oğlu Direk arasında geçen mücadele Oğuzların Orta Karadeniz bölümüne kadar varlıklarını göstermesi açısından önemlidir (Ergin 1980:157) (Korkut 2000: 121). Kırzioğlu'nun verdiği haritada hikâyedeki Düz-Mürd Kal'ası (Kırzioğlu 2000, 40-41) Giresun ya da Tirebolu olabilir mi? Kırzioğlu, Harşit ile Yeşilirmak arasında lokalize etmektedir Ancak yer tespitinin zorluğunu da belirtmektedir. (Kırzioğlu 2000: 83)

Yörede kullanılan dil açısından ağızlara baktığımızda Uzların Karadeniz'in kuzeyinden dağıldığı yıllarda, çoğunlukla batıya gitmekle beraber, bir kısmı güneye inerek Orta ve Doğu Karadeniz bölgesine yerleşmiştir. Yomra ilçesine bağlı Özdil beldesinin eski ismi, Uzmesehor'dur. Yine Yomra'ya bağlı Kıratlı köyünün önceki ismi ise Uzarak'tır. Trabzon'da Uz Merası (Yazıoba köyünde-Sürmene), Guzari (Adacık beldesi, Benlitaş

10) Golden Kıpçaklar için kaynaklara dayanarak Nasturi Hristiyan olduklarını belirtmektedir.

mahallesi-Akçaabat) bulunmaktadır. Aynı yörede, Demirciler köyünden doğup Yomra ilçe merkezinin hemen yanından denize dökülen Uz Deresi'nin isim babası da Uzlar olmalıdır. Tahrir defterlerinde Maçka'ya bağlı Guzari adlı köy de Oğuz / Uz kelimesinin bozulmuş biçimi olmalıdır. Trabzon'un hemen batısında da Uzlarla ilgili olduğu düşünülen yer isimleri bulunmaktadır: Giresun'un Uzgur köyü ve Melikli köyüne bağlı Uzgara mahallesi. Ordu ve Giresun yöresi ağızlarında Uzgurlu, "içten pazarlıklı, çekingen" anlamlarına gelmektedir (Demir, 2005: 37-40).

Yer adları bize yörenin Oğuz ya da Kıpçak olduğunun ispatıdır. Oğuz boylarına ait adlardan bazılarının adeta tanınmayacak kadar şeklini değiştirdiği görülmektedir. Bunlardan bazıları hakkında "Oğuz boylarına ait olup olmadığı hususunda kuvvetli bir hüküm vermek mümkün olmamakla beraber, bazılarının bir takım karinelerde, Oğuz boylarına ait olduğunu dilciler tespit etmişlerdir. Mesela: Giresun'un 30 kilometre cenub-i garbisinde. "Poyundur" adlı bir köyün adının "Bayandır" olduğuna tereddüt yoktur. Çünkü bir kere "Bayandır"lar, Anadolu'nun her tarafına yayılan bir boy olduğu gibi "Bayandır"ın bugünkü Giresun ve havalisindeki şekli telaffuzda "Payudur" olduğunu dil uzmanları belirtmektedirler (Kemaloğlu 2013: 2). Giresun kırsalında tespit ettiğimiz bir kelime "başmak" (ayakkabı) kelimesi DLT'de "başmaq" [Pabuç, Çarık (Oğuz lehçesi)] olarak geçmektedir (Mahmud, 2005: 177).

Doğu Karadeniz'in yer adlarından pek çoğunun Kuman adıyla aynı olduğu görülmektedir: Kumanit (Of), Komare (Yomra), Kumanonduz (Tonya), Kumanak (Vakfukebir), Kumanolet (Arhavi), Kumanovacık Yaylası (Espiyeye), Kumanderesi (Alucra, Kumanlar (Ulubey), Komarı Köyü (Sinop), Gümenek (Komanak/Tokat) yer isimleri Kuman-Kıpçak varlığının kanıtlarıdır (Demir, 2007: 23).

Karadeniz'in Oğuz-Kıpçak yurdu olduğunun bir diğer ispatı da kemençedir. Türklerde yaylı sazların ilk atası olarak kabul edilen kopuzun tarihi, söz medeniyetinin geçerli olduğu Orta Asya bozkırlarında hüküm süren Türk kültür tarihiyle paralellik arz etmektedir. Kemençe bugünkü haliyle yaylı bir sazdır ve Türk müzik aletlerinin proto-tipi olarak kabul edilen kopuzun bir türevi gibi durmaktadır. Kemençenin tarihte Kumanlara ait bir çalgı aleti olduğu ve adının da Kumanca'dan geldiği şeklinde rivayetler olmasına karşın; bu konuda otorite olarak kabul edilen bazı müzikologlar onun küçük bir kemana benzediğini ve bu nedenle Farsça "keman" sözcüğüne "çe" küçültme ekinin getirilmesiyle elde edilmiş bir sözcük olduğunu belirtmektedirler (Say 1992: 711). Abdullah Akat ilginç bir tespitte bulunmaktadır. Kemençenin sesinin bölge insanının sesi gibi tiz olduğunu belirtmektedir. Bunu da bölge insanının küçükbaş hayvan beslediklerini hatta özellikle keçi beslediklerini, keçi sütü içenlerinde genellikle tiz sesli olduklarını, küçük kemençeyi, yani sesi tiz olanı tercihlerinin de kendilerinin sesine uyumlu olmasından kaynaklanmaktadır (Akat 2012: 78). Türklerin Orta Asya'da da küçükbaş hayvan besledikleri, kayalara keçi motifi işledikleri düşünüldüğünde Karadeniz'in etnik yapısı daha açık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Ögel, W. Radloff'a atfen, Kırgız baksılarının törenlerinden bahsederken, onların aman davulu yerine iki telli kemeçe kullandıklarını ve bunun, "kobus" olarak adlandırılan bir alet olduğunu belirtir. Bahaeddin Ögel, Orta Asya'dan derlenmiş olan ve kopuz adı verilen sazların çoğunun kemeçe olduğunu söyler. (Ögel 1987: 7)

Kaşgarlı, başmaq (Kıpçak-Oğuz) kelimesinin pabuç-çarık olarak ifade etmektedir. Giresun'da da "ayakkabı" karşılığı olarak "başmak" kelimesi kullanılmaktadır.

Halk inanmaları çalışmalarımızda gördük ki, özellikle Giresun'da inanmalar ile eski Türk inanmaları benzerlik arz etmektedir. Örnek verecek olursak; Kült haline dönüşen ağaçlar, genelde arazide tek başına duran, kuru, meyvesiz, ulu ağaçlardır. Bunlardan bazıları; çam, kayın, çınar, kavak, ardıçtır. Halk, Keşap/Karabulduk köyünün adında yer alan karanın bu ada nasıl eklendiğini çok güzel bir şekilde anlatmaktadırlar: "Burada altına yağmur suları dahi geçirmeyen büyük bir çınar ağacı vardır. Yağmur yağdığı zaman halk bu ağacın altına sığınır. Bir zaman sonra ağacın büyük dalı kesilir ve buradan ağaç çürümeye başlar. Çürüten budağın kararmasından dolayı buraya Karabudak adı verilir ve daha sonradan Karabulduk olur." Yine Şebinkarahisar'da Kavak ağacının yapraklarını tepeden dökmesi kışın uzun ve sert geçeceği, aşağıdan dökmesi halinde ise karın tepelerden aşağıya inmeyip, yukarılarda kalacağı, kışın yumuşak ve kısa geçeceğine Yeşilyurt ve Asarcık köylerinde inanılır (Özmenli, Gürsoy ve Demir, 2013: 32,34).

Sanat tarihçilerinin Doğu Karadeniz bölümünde tespit ettikleri mezar taşlarına baktığımızda; Rize müzesine Ülküköy'den getirilen koç şekilli mezar taşı, Rize Çamlıhemşin ilçesi Aşağı Çamlıca (Viçe) semtinde "kuman mezarı" olarak bilinen koç şekilli mezar, Artvin'in Ardanuç ilçesi Bulanık Köyü Rabat mahallesindeki 1 adet, Şavşat İlçesi Köprülü köyünde 3, Şavşat merkeze bağlı Söğütlü mahallesinde 1 adet koç şekilli mezar taşları bize Oğuz, Kıpçak, varlığını göstermektedir (Aytekin 2002: 111-121).

Yukarıda belirttiğimiz Kıpçak baskısıyla Oğuzların göç ettiklerini belirtmiştik. Asya'da başlayan birliktelik ve mücadele ihtimal dâhilindedir ki, Karadeniz'e yerleşen bu iki Türk unsurunun oluşturdukları ortak bir kültür bugünkü Karadeniz kültürünün temelini oluşturmaktadır. Türk destanlarının en mühimi olan Oğuz Kağan Destanının konusunu Oğuz-Kıpçak kardeş kavgası olduğu aşikârdır (Sümer 1980: 421). Oğuz-Kıpçak birlikteliği, örf-adet benzerliği, dil benzerlikleri (Mahmud 2005: 110-111) kanaatlerimizi güçlendirmektedir. Ayrıca Oğuzların ortak ongunlarının özellikle yırtıcı ve avcı kuşlar olması dikkat çekicidir. Karadeniz'i tercihlerinde bu belirttiğimiz hususun etkisi Orta Asya'da yaşanan coğrafyaların ormanlık olup olmaması ile ilintili midir? Kanaatimiz, "Ötüken ormanları" tabiri bize tercih nedeni olabileceği yönündedir.

III. Sonuç

Etnikliği biyolojik unsurlarda aramak doğru bir metot değildir. Kültür kimliği biyolojik faktörlere dayandırılmaz. Bir kültür kimliği, eğitim ve öğretimle kazanılabilir. Hatta

biyolojik farklılık olsa dahi; ortak bir kültürü, aynı bayrağı, aynı dili paylaşan insanları sınıflara ayırmak ırkçılıktır. Bizim kültürümüzde etniklik, gayri Müslim sosyal gruplar için geçerli olabilir. Ancak; küreselleşmemiş, ideolojik olarak önü açılan milli devletlere çok kültürlülüğün dayatılması, farklılıkların araştırılması ve kutsallaştırılmasını doğurmuştur.

Karadeniz'de, yıllarca izlenen sömürgeci tutumlar nedeniyle, alan çalışmalarımız esnasında halkın kendilerini tanımlayamamalarından çıkardığımız sonu, birçok Türk boy ve oymakların Rumlaştırma ve kısmi bazı yerlerin Ermenileştirme operasyonunun, telkin çemberinden kendilerini kurtaramadıklarıdır. Hristiyan Türkler gerçeğinin kökenlerinde bu izleri aramak gerekir.

Uzun süren ortak yaşama ve nihayet 1277 civarında Sinop şehrini fethetmeye çalışan Çepnilerle, Trabzon Rum Devleti arasındaki savaşlar, Türk tarihinde uzun bir ortak yaşamın ilk tohumlarının atıldığı tarih olacaktır. Bu da Giresun'dan Arhavi'ye kadar uzanan 24 Oğuz boyundan biri olan ve Türkiye, Azerbaycan, Irak, Türkmenistan ve Gagavuz Türklerinin ataları kabul edilen Çepniler'in, yörenin coğrafyası ve tarihine damgalarını vurmuş olmaları gerçeğidir. Yörede birlikte yaşama ekonomik ilişkileri, toplumsal yaklaşımları desteklemiş, bunun sonucu olarak da birçok Türk nüfusu Rumcayı öğrenmiştir. O halde, yörede Rumca konuşan insanları sadece ve sadece Rum kökenli olarak kabul etmek önemli yanlışlıklara yol açabilir. İran'dan çıkarıldıktan sonra, Faruk Sümer'in tespitlerine göre Çepniler'den yüz bin kişilik bir kitlenin Doğu Karadeniz bölgesine gelerek Tirebolu, Görele ve Vakfıkebir yörelerine yerleştikleri bilinmektedir. Bu yörelerde, Ofulların koyunlarına "Çepni Koyunu", beşiklerine de "Çepnilerin Beşiği" denildiği yaygın olarak bilinmektedir. Bu tür değerlendirmeler -başta Of olmak üzere- Çepni kültür saha- larının Türklüğünü gösteren önemli kanıtlardır.

M. S. XI. yüzyılda Balkaş gölü çevresinden çıkıp Karadeniz'in batısına kadar göç eden Kıpçak boylarının Anadolu Karadeniz'inde ki uğrak yerlerinden en önemlisi Torul, Alucra, Şebinkarahisar'dır. Buralarda bulunan Koman isimli köyler Kuman'ın farklı söylenişinden başka bir şey değildir. Hıristiyanlaştıkları dikkate alındığında bunlarında Rumca ya da Gürcüce konuşmaları doğaldır.

Golden, Birunî ve Yakut'un eserlerindeki Altıncı İklim kuşağının yerini belirtirken şöyle yazdıklarını belirtmektedir: "Doğu Türkleri, Kay ve Kunların, Kırgızların, Kümeklerin, Toguz Oğuzların.....göçebe obalarının yerinden başlar." (Golden 2006: 323) Metnin içeriğinde de vurguladığımız gibi özellikle Kıpçak ve Oğuzların akraba topluluk olduğunu ana kaynaklarda görmek mümkündür.

Kaynaklar

Abu'l F. (Bar Hebraeus), (1999). *Abu'l-Farac Tarihi II*. Çeviren Ömer Rıza Doğru. Ankara.

- Agacanov, S. G. (2010). *Oğuzlar*. Çeviren Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev. İstanbul: Selenge.
- Agantangelos. (1867). *Collection des Historiens ancient et modernes de l'Armenie*. Çeviren Langlois. Paris.
- Ahincanov, S.M. (2009). *Kıpçaklar*. Çeviren Kürşat Yıldırım. İstanbul: Selenge.
- Ak, M. (1999)«İslâm Coğrafyacılarına Göre Trabzon» *Trabzon Tarihi Sempozyumu*. Trabzon.
- Akat, A. (2012)*Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Çepniler ve Müzik*. Trabzon: Serander.
- al-Marvazi. (1950). «Shraf al-Zaman Tahir Marvazi on the Turksand India Arabic text.» *circa AD 1120* (V. Minorsky), 29-30.
- Anna K. (1996). *Alexida*. Çeviren Bilge Umar. İstanbul.
- Anonim. (2014). *Tarih-i Âli Selçuk (Selçuknâme)*. Çeviren Halil İbrahim Gök-Fahrettin Çoşguner. Ankara: (a)tf.
- Arıcı, M. (1993). *Her Yönüyle Rize*. Ankara.
- Arrianus. (2005). *Arrianus'un Karadeniz Seyahati*. Çeviren Murat Aslan. İstanbul: Odin.
- Arslan, M. (2006). «Pontos'tan karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler» *Olba XIV*, no. 77 75-91.
- Aslan, T. (Tarihsiz). «Doğu Karadeniz'in Sosyal Yapısından Bir Kesit ve Etniklik-Zorlaması.» www.journals.istanbul.edu.tr/iusoskon/article/download/.../1023004388. 12 07 2015. www.journals.istanbul.edu.tr (07 12, 2015 tarihinde erişilmiştir).
- Aynakulova, G. (2009). «Ermeni Kıpçakları Mı Gregoryen Kıpçaklar Mı?» *Milli Folklor*, no. 84.
- Aytekin, O. (2002). «Artvin-Türk Dönemi Yüzey araştırmasının İlk Beş Yılı (1997-2001) Üzerine Bir Değerlendirme» *Kayseri: VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu*. 111-121.
- Baştav, Ş. (1941). «Sabir Türkleri» *Belleten V*, Nisan, no. 17-18.
- Bilgin, M. (2000). *Doğu Karadeniz*. Trabzon.
- Brehier, L. (1977). *The Life and Death of Byzantium*. Çeviren M. Vaughan. New York.
- Brosset, M. F. (2003). *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*. Ankara.
- Bryer, A. (1970). «The Tourkokratia in the Pontos.» *Neo-Hellenika*, no. I 42.
- Buzandac'i's, P. (1981). *History of the Armenians*. Çeviren Robert Bedrosian..
- Charanis, P. (1963). *The Armenians in the Byzantine Empire*.. Çeviren Gulbenkian Foundation. Lisboa: Armenian Library of the Claouste.

- Cöhce, S. (1988). «Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü» *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri*. Samsun.
- Çakır, Ö. ve Çoruhlu, Y. (2000). «Ordu'nun Mesudiye İlçesi/Kaleköy'ünde Bir Türkmen Kalesi Mezar Taşları ve Üç Mezar Anıtı» *İÜ. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi (Fikret İşıltan Hatırası)*, no. 36. 81-136.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. İzmir.
- Demir, N. (1998). «Giresun ve Ordu Yöresi Ağızları Üzerine» *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 7.
- (2007). *Hacıemiroğulları Beyliği*. İstanbul: Neden.
- (2005). *Orta Ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihî Alt Yapısı*. Ankara.
- Ebulgazi, B. H. (Tarihsiz). *Şecerre-i Terakime*. Düzenleyen Muharrem Ergin. İstanbul: Tercüman 100 Temel Eser.
- el-Belazurî. (1987). *Fütûhu'l-Büldan*. Çeviren Mustafa Fayda. Ankara: Kültür Yayınları.
- el-Hüseyni. (1999). *Ahbâru'd-Devlei's-Selçukiyye*. Çeviren Necati Lügal. Ankara: TTK.
- Ergin, M. (1980). *Dede Korkut Hikâyeleri*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Fazlallah, R. (1982). *Oğuz Destanı (Tercüme ve Tahlil)*. Çeviren A. Zeki Velidi Togan. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Finlay, G. (1854). *History of the Byzantine and Grek Empires*. London.
- Golden, P. B. (2006). *Türk Halkları Tarihinin Giriş*. Çeviren Osman Karatay. Çorum: Karam.
- Göde, K. (2000). *Eratnalular*. TTK.
- Gökbel, A. (2000). *Kıpçak Türkleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gülensoy, T. (1988). «Karadeniz Ağızlarına Toplu Bakış.» Düzenleyen OMÜ. *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi*. Samsun: OMÜ Eğitim Fak., 205-209.
- Gümüş, N. (2002). *Selçuklu- Gürcü İlişkileri*. Cilt 4, *Türkler* içinde, yazar Nebi Gümüş, 713-721. Ankara: Yeni Türkiye.
- Hahanov. (2004). *Panaret'in Trabzon Tarihi*. Çeviren E. Uzun. Trabzon.
- Herodotos. (2010). *Herodotos Tarihi*. Çeviren M. Ökmen. İstanbul: İş Bankası.
- Herrin, J. (2010). *Bizans. Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*. Çeviren Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul.
- İbn Bibi. (1996). *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie*. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- İbn Hurdzahbih. (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. Çeviren Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi.

- İbn Kalanisi. (1098). *Zeyl Târih Dimaşk*. Beyrut,.
- İbnü'l-Esir. (Tarihsiz). *El Kâmil Fi't-Tarih*. Çeviren Abdülkerim Özaydın. Cilt 10. İstanbul: Bahar.
- Işık, A. (2001). *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*. Ankara: TTK,.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 630.
- Karatay, O. (2015). «Salur Peçenek Savaşları: Oğuz Kimliğinin Oluşum Aşamalarını Tespit için Bir Deneme» *www.akademia.edu*// 21.12.2015. *www.akademia.edu* (12 21, 2015 tarihinde erişilmiştir).
- Kemaloğlu, M. (2013). «Anadolu'da Türklere Aid Yer İsimleri/H. Nihal-Ahmed Naci» *Akademik Bakış Dergisi*, no. 38 (Eylül-Ekim).
- Kesik, M. (2009). «Danişmendli Beyliği-Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu İlişkileri (1071-1178)» *Osmanlı Araştırmaları Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı II*.
- Kıldıroğlu, M. (2013). *Kırgızlar ve Kıpçaklar*. Ankara: TTK.
- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: TTK.
- Kırzioğlu, M. F. (2000). *Dede Korkut Oğuznâmeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- (1992). *Yukarı Kur ve Çoruk Boylarında KIPÇAKLAR*. Ankara: TTK,
- (1953). *Kars Tarihi*. Cilt I. İstanbul.
- Korkut, Kitab-ı Dedem. (2000). *Destanların Dresten Nüshası*. Çeviren H. Schmiede. Ankara: TDVY.
- Kurkjian, A. V. (1958). *History of Armenia*. Armenian General Benevolent Union of America.
- Lastivertc, A. (1985). *Aristakes Lastivertc'i's History*. Çeviren Robert Bedrosyan. New York.
- Lopez, R. S. (1945). «Silk İndustry in Byzantine Empire» *Speculum* 20, no. 1 (January).
- Mahmud, K. (1999). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini (Endeks)*. Çeviren Besim Atalay. Cilt IV. Ankara: TTK.
- . (2005). *Divanü Lügâti't-Türk*. Düzenleyen Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurtsever. Çeviren Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurtsever. İstanbul: Kabalıcı.
- Memiş, E. (1989). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya,.
- Müneccimbaşı. (2001). *C'amiu'd-Düvel* . Çeviren Ali Öngül. Cilt II. İzmir: Akademi.
- Ögel, B. (1987). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Cilt 9. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Öz, M. (1999). *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*. Ankara,.

- Özmenli, M. (2014). «Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar» *Yeni Türkiye*, 1-14.
- Özmenli, M., Gürsoy, A., ve Demir, A. (2013). «Giresun'da Ağaç Kültürü, Giresun'un Geleneksel El Sanatlarında Ağacın Yeri ve Önemi» *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 8 29-52.
- Özmenli, M. (2014). *Giresun Tarihi (Eski Çağ'dan Orta Çağ'ın Sonuna Kadar)*. Nobel.
- Priskos. (1995). *Avrupa Hunları*. Çeviren Ali Ahmetbeyoğlu. İstanbul: TDAV.
- Qazwin, H. M. (1915-1919). *The Geographical Part of the Nuzhat-Al-Qulüb*. Çeviren Guy Le Strange. Leyden: E.J. Brill.
- Rasony, L. (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: TKAE.
- Reşidü'd-din F. (2010). *Cami'ü't-Tevarih*. Çeviren Ekan Göksu-H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Selenge.
- Roux, J. P. (2007). *Türklerin Tarihi*. Çeviren Aykut Kazancıgil-Leyla Arslan Özcan. İstanbul: Kabalcı.
- Runciman, S. (2008). *Haçlı Seferleri Tarihi*. Çeviren Fikret Işıltan. Cilt II. Ankara.
- Say, A. (1992). *Kemençe*. Cilt 3, *Müzik Ansiklopedisi* içinde, yazar Ahmet Say, 711. Ankara: Başkent.
- Sevim, A. , ve Merçil. E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: T.T.K.
- Sevim, A. (1988). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara.
- Sevim, A. (1983). *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*. Ankara,.
- Sezgin, F. (2007). *İslâm'da Bilim ve Teknik*. Cilt 1. İstanbul.
- Shukurov, R. (1996). «Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond.» *XVIII th International Congress of Byzantine Studies*. Moscow: Acts. 77 vd.
- Strabon. (1993). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*. Çeviren A. Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Sümer, F. (1980). *Oğuzlar*. İstanbul: ANA.
- Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: TTK.
- Tarhan, M. T. (1986). «Uratu Devleti'nin Yapısal Karakteri» Ankara: TTK. 285-301.
- Tellioğlu, İ. (2007). «Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme» *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları* 2, no. 2.
- (2015). «Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi.» dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/.../2.../8-s. 2015. dunyasavasi.ttk.gov.tr (07 12, 2015 tarihinde erişilmiştir).
- . (2005). *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*. Trabzon: Serander.

- Turan, O. (1980). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul.
- (1993). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi.
- (1980). *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul: Nakışlar.
- (1984). *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*. İstanbul: Nakışlar.
- Tüysüzoğlu, G. (2013). «çok Kutupluluk Tartışmaları ve Karadeniz Havzası'nın Bölgesel Görünümü» *Akademik İncelemeler* 8, no. 3 242-73.
- Umar, B. (1999). *İlkçağda Türkiye Halkı*. İstanbul.
- Urfalı M. (2000). *Vekayî-Nâme*. Çeviren Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK.
- Vardan, M. (1973). «Türk Fütuhâtı Tarihi» *Tarih Semineri Dergisi*.
- Yağmur, M. (1996). «Prof. Dr. Faruk Sümer'in Gözüyle Avşarlar» *TDT Dergisi*.
- Yınanç, M. H. (1944). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.
- Yücel, Y. (1989). *Amadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*. Ankara: TTK.
- Zachariaou, E. A. (1995). «Noms Coumans A Trebizonde.» *Revue Des Etudes Byzantines*, no. 52 285 vd.